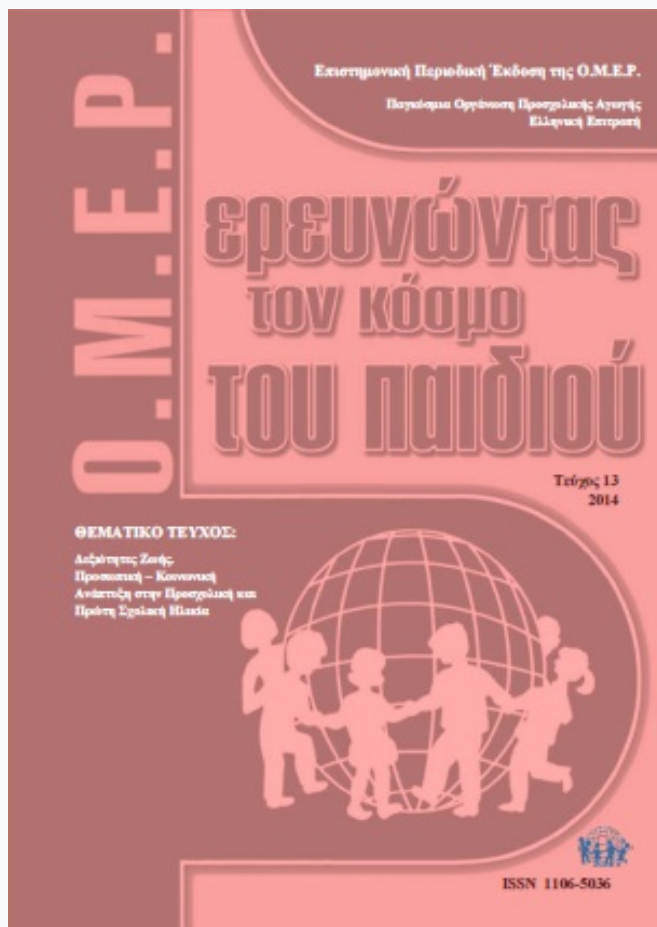

Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Τόμ. 13 (2014)

Special Issue - Life Skills

Ο ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΕΠΙΔΗΜΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ, ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ, ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ

Χάρης Ασημόπουλος (Harhs Ashmopoulos)

doi: [10.12681/icw.17914](https://doi.org/10.12681/icw.17914)

Copyright © 2018, Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ασημόπουλος (Harhs Ashmopoulos) Χ. (2014). Ο ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΕΠΙΔΗΜΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ, ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ, ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 13, 36–44.
<https://doi.org/10.12681/icw.17914>

Ο ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΕΠΙΔΗΜΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ, ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ, ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο εκφοβισμός μεταξύ των παιδιών στο σχολικό περιβάλλον είναι ένα σύνθετο ψυχοκοινωνικό φαινόμενο που αφορά στην εσκεμμένη, απρόκλητη, συστηματική και επαναλαμβανόμενη βία και επιθετική συμπεριφορά με σκοπό την επιβολή, την καταδυνάστευση και την πρόκληση σωματικού και ψυχικού πόνου από παιδιά σε παιδιά. Διαχρονικά και διεθνώς αναδεικνύεται από τα πλέον σοβαρά σχολικά προβλήματα. Στην εκδήλωσή του συμβάλλει η δυναμική αλληλεπίδραση ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων και ειδικότερα τα ατομικά χαρακτηριστικά των παιδιών, τα χαρακτηριστικά του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, διάφορες πλευρές του σχολικού περιβάλλοντος και κοινωνικοί παράγοντες. Σύμφωνα με επιδημιολογικά δεδομένα, η συχνότητα του προβλήματος είναι μεγάλη. Τα δεδομένα διάφορων ερευνών στην Ελλάδα δείχνουν ότι το 8%-15% των μαθητών πέφτουν θύματα βίας στο σχολείο, ενώ αυτοί που ασκούν βία υπολογίζεται ότι ξεπερνούν το 5%. Οι συνέπειες του εκφοβισμού στα παιδιά, είναι πολλές, σοβαρές και καθοριστικές για την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη και εξέλιξη. Οι επιπτώσεις είναι τόσο σωματικές, όσο και ψυχικές και κοινωνικές και έχει φανεί ότι εάν δεν διαγνωσθούν και δεν αντιμετωπισθούν έγκαιρα έχουν κακή πρόγνωση. Οι διαπιστώσεις αυτές επισημαίνουν την ανάγκη αντιμετώπισης του εκφοβισμού με την εφαρμογή πολυδιάστατων ολιστικών προγραμμάτων στα σχολεία, όπως το ψυχοεκπαιδευτικό πρόγραμμα πρόληψης της ΕΨΥΠΕ που έχει αξιολογηθεί θετικά ως προς την αποτελεσματικότητά στη χώρα μας.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Εκφοβισμός, θυματοποίηση, παιδιά, σχολείο, πρόληψη

BULLYING AT SCHOOL: CAUSES, EPIDEMIOLOGY, PSYCHOSOCIAL EFFECTS, PREVENTION AND INTERVENTION PROGRAMS

ABSTRACT

Bullying at school can be defined as a situation involving intentional, unprovoked, systematic and repeated violent and aggressive behaviour meant to exert coercion and oppression, and to inflict pain, either physical or psychological, upon other students, in and outside the school setting. Bullying is a complex psychosocial phenomenon occurring over time and worldwide, a fact that makes bullying one of the most serious school-related problems. Bullying is a psychosocial phenomenon with multiple causes. It has been shown that its development is associated with a dynamic interaction between individual and environmental factors: individual and personal characteristics, family and home environment, different aspects of school environment and social factors. Bullying affects in various, important and decisive ways the psychosocial status, development and growth of children, and impacts not only the victims, the bullies and the bullies-victims, but also the bystanders. Physical, emotional and social effects should be identified and addressed in a timely manner; otherwise the prognosis is very poor. The problem has followed an upward trend in Greece during the last years. The prevalence of the problem is considerable; therefore it deserves attention and action by systematic prevention programs.

KEYWORDS

Bullying, victimisation, children, school, prevention programs

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τη τελευταία δεκαετία πλέον και στην Ελλάδα είναι διάχυτη η ανησυχία σχετικά με τις αρνητικές επιπτώσεις του εκφοβισμού στις επιδόσεις και στη συναισθηματική ευεξία των παιδιών στο σχολικό περιβάλλον.

Ο εκφοβισμός μεταξύ των παιδιών θεωρείται ένας από τους πλέον σοβαρούς παράγοντες κινδύνου της ψυχοκοινωνικής τους ανάπτυξης στα σχολεία και από τα μεγαλύτερα σύγχρονα σχολικά προβλήματα. Οι επιπτώσεις που έχει στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και εξέλιξη των παιδιών είναι πολλές και

καθοριστικές, οι οποίες εάν δεν διαγνωσθούν και δεν αντιμετωπισθούν έγκαιρα έχουν κακή πρόγνωση. Η συχνότητα του εκφοβισμού είναι μεγάλη και απασχολεί πολλούς μαθητές, τους γονείς τους και τους εκπαιδευτικούς.

Το κρίσιμο αυτό σχολικό πρόβλημα αναλύεται στη συνέχεια και ειδικότερα σε σχέση με τον ορισμό, τις μορφές, την συχνότητα, τους αιτιολογικούς παράγοντες, τις επιπτώσεις, καθώς και σε σχέση με τις παρεμβάσεις για την πρόληψη και την αντιμετώπισή του.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ, ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ

Ο εκφοβισμός είναι μορφή επιθετικότητας που χρησιμοποιείται σαδιστικά από μαθητές προς συμμαθητές τους. Είναι μία κατάσταση κατά την οποία σύμφωνα με τον Olweus (1994: 1173) «ένα παιδί εκτίθεται επανειλημμένα και για αρκετό διάστημα σε αρνητικές ενέργειες, εκ μέρους ενός ή περισσότερων μαθητών». Δεν αποτελεί εκφοβισμό η κάθε είδους επιθετική συμπεριφορά ή η κάθε είδους σύγκρουση που εκδηλώνεται μεταξύ των μαθητών στο σχολείο. Για να οριστεί ως εκφοβιστική, η επιθετική πράξη θα πρέπει να έχει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά: το εσκεμμένο της πράξης - το απρόκλητο - το αδικαιολόγητο και άδικο - το επαναλαμβανόμενο - το ότι ασκείται από ένα ισχυρότερο μαθητή (δράστης, θύτης) προς ένα ασθενέστερο (θύμα) - το ότι έχει στόχο να προκαλέσει φόβο, ανησυχία και πόνο - ότι το ισχυρότερο παιδί αντλεί από τη πράξη του κάποιο όφελος (ευχαρίστηση, κύρος, απόκτημα) - ότι το ασθενέστερο παιδί δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του.

Η έννοια του εκφοβισμού φαίνεται ότι γίνεται κατανοητή με διαφορετικό τρόπο από τις διαφορετικές ομάδες της σχολικής κοινότητας, των μαθητών και των εκπαιδευτικών. Ποιοτική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα από τους Ασημόπουλο κ.ά. (2008) με ομαδικά εστιασμένες συνεντεύξεις με μαθητές και εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, έδειξε ότι οι εκπαιδευτικοί τείνουν να μην του δίνουν την έκταση και τον βαθμό της σοβαρότητας που του δίνουν οι μαθητές. Δεν εντοπίζουν στις αρνητικές επιπτώσεις που μπορεί να έχει στην αίσθηση ευεξίας, στην ψυχική υγεία και στη προσωπική ασφάλεια των μαθητών, αλλά παρά μόνον στις επιπτώσεις που είναι δυνατόν να έχει στην σωματική τους υγεία.

Ο εκφοβισμός εκδηλώνεται με διάφορες συμπεριφορές επιθετικών πράξεων και παίρνει διάφορες μορφές. Οι βασικές μορφές εκφοβισμού, σύμφωνα με τον τρόπο που εκφράζεται, διακρίνονται σε άμεσες και έμμεσες, ενώ σύμφωνα με τη φύση της πράξης διακρίνονται σε διάφορα είδη: σωματικός - ψυχολογικός - κοινωνικός. Επίσης, αναφέρονται ο σεξουαλικός εκφοβισμός, ο ηλεκτρονικός, ο ρατσιστικός, ο έμφυλος, ο ομοφοβικός. Όλες αυτές οι θεματολογίες μπορεί να εκδηλώνονται μέσα από ποικίλες μορφές περισσότερες από μία κάθε φορά.

Είναι ομαδικό φαινόμενο που εμπλέκει συνολικά το σχολείο σαν οργανισμό. Το γεγονός αυτό προσδιορίζεται από τα εγγενή χαρακτηριστικά της φύσης του εκφοβισμού που αφορούν στην συλλογικότητα του φαινομένου και στο ότι βασίζεται στις κοινωνικές σχέσεις της ομάδας (Lagerspetz et al, 1982). Δηλαδή, δεν αφορά απλά και μόνο στο ρόλο του θύματος και του θύτη, αλλά και όλους όσους βρίσκονται παρόντες και παρατηρούν τι εξελίσσεται ή γνωρίζουν την ύπαρξη του. Σχετικά, οι Salmivalli et al (1996), με σκοπό τον προσδιορισμό των ρόλων που παίρνουν οι μαθητές εκφοβισμού στα σχολεία, ανέπτυξαν την Κλίμακα Συμμετοχικού Ρόλου (Participant Role Scale) στην οποία περιγράφουν 50 συμπεριφορές που ένας μαθητής μπορεί να εκδηλώσει όταν συμβεί ένα περιστατικό εκφοβισμού. Η έρευνά τους έδειξε ότι υπάρχουν πολλοί και διαφορετικοί ρόλοι που υιοθετούνται από τους μαθητές. Ειδικότερα, φάνηκε ότι στα περιστατικά εκφοβισμού στα σχολεία από τους μαθητές αναλαμβάνονται οι εξής ρόλοι: του παιδιού που δέχεται τον εκφοβισμό, του θύματος, των υπερασπιστών του θύματος, των αμέτοχων παρατηρητών, των παιδιών που ασκούν τον εκφοβισμό, των θυτών, των βοηθών των θυτών και των ενισχυτών των θυτών. Ο ρόλος των μαθητών παρατηρητών θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικός στην πρόληψη και την αντιμετώπιση του εκφοβισμού. Ακόμα και αν δεν συμμετέχουν ενεργά σε περιστατικά εκφοβισμού, οι παρατηρητές μπορεί με την στάση τους ή να απαξιώνουν το γεγονός, να το αποδυναμώνουν και έτσι να περιορίζουν την συχνότητα και την ένταση

του φαινομένου ή να δίνουν το μήνυμα ότι αυτό που συμβαίνει είναι αποδεκτό και έτσι να το ενισχύουν.

Η ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Το πρόβλημα του εκφοβισμού παρατηρείται σε όλες τις χώρες. Είναι ένα πρόβλημα που, με τις σοβαρές επιπτώσεις που επιφέρει στην υγεία, την ψυχική υγεία και την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και προσαρμογή, προβληματίζει ως ένα ζήτημα δημόσιας υγείας (και μάλιστα έχει τεθεί σε προτεραιότητα ως τέτοιο από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, Π.Ο.Υ.). Αφορά σε ένα καθόλου ευκαταφρόνητο μέρος του παγκόσμιου μαθητικού πληθυσμού, το οποίο όμως διαφοροποιείται ανά χώρα.

Ειδικότερα, η ευρωπαϊκή διάσταση του προβλήματος αναδεικνύεται σε έκθεση του Π.Ο.Υ., σχετικά με την υγεία και την ποιότητα ζωής των παιδιών σχολικής ηλικίας στις χώρες της Ευρώπης (WHO, 2010). Τα συγκριτικά δεδομένα της έκθεσης αυτής δείχνουν ότι η θυματοποίηση μεταξύ των παιδιών ηλικίας 11 ετών στις διάφορες χώρες της Ευρώπης κυμαίνεται από 2% έως 27% στα κορίτσια και από 5% έως 32% στα αγόρια. Τα μικρότερα ποσοστά εμφανίζονται στα στοιχεία από την Αρμενία, ενώ τα μεγαλύτερα στα στοιχεία από τη Λιθουανία.

Τα ποσοστά θυματοποίησης από εκφοβισμό που εμφανίζονται στην Ελλάδα, σύμφωνα με την ίδια έκθεση, είναι 7% στα κορίτσια και 8% στα αγόρια. Συγκριτικά με τις άλλες χώρες της Ευρώπης, η Ελλάδα κατέχει την 6^η θέση με τα χαμηλότερα ποσοστά θυματοποίησης στο σύνολο των 38 χωρών, στις οποίες αναφέρεται η έκθεση του Π.Ο.Υ. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι στη χώρα μας το πρόβλημα του εκφοβισμού δεν είναι τόσο οξύ όσο σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Όμως, το ανησυχητικό για τη χώρα μας είναι ότι τα τελευταία έτη ο εκφοβισμός εμφανίζει αυξητική τάση. Η συνθήκη της οικονομικής κρίσης, την οποία διέρχεται η χώρα τα τελευταία χρόνια, είναι βέβαιο να θεωρείται ως παράγοντας κινδύνου για την εκδήλωση φαινομένων εκφοβισμού.

Τα δεδομένα έρευνας των Γιαννακοπούλου κ.ά. (2010) σε δημοτικά σχολεία στην Αθήνα και την Θράκη έδειξε ότι το ποσοστό των μαθητών-θυμάτων ανέρχεται στο 7,87 % του συνόλου των μαθητών και το ποσοστό των μαθητών-θυτών (αυτών που εκφοβίζουν άλλους μαθητές) στο 5,61 %. Πρόσφατη έρευνα, ίδιας μεθοδολογίας με την προαναφερόμενη, που πραγματοποιήθηκε σε τυχαίο και αντιπροσωπευτικό δείγμα 35 δημοτικών σχολείων του Ν. Αττικής που συμμετείχαν 2628 μαθητές εκ των οποίων 1306 αγόρια και 1322 κορίτσια, έδειξε ότι τα θύματα ανέρχονται σε ποσοστό 15,6% του συνόλου των μαθητών (13,7% θύματα και 1,9% θύματα/θύτες) και τα παιδιά που ασκούν εκφοβισμό και βία σε συμμαθητές τους στο 3,5% (Ασημόπουλος κ.ά., 2013).

Γενικά, όλα τα δεδομένα για την Ελλάδα δείχνουν ότι η συχνότητα του προβλήματος στη χώρα είναι σημαντική και συνεπώς χρήζει προσοχής και συστηματικής αντιμετώπισης. Εάν τα ποσοστά μετατραπούν σε απόλυτους αριθμούς, φαίνεται ότι ο εκφοβισμός ως μορφή ενδοσχολικής βίας απασχολεί χιλιάδες παιδιά στα σχολεία, εκ των οποίων τα μισά από αυτά υποφέρουν δίχως να περιμένουν βοήθεια από κανένα (Γιαννακοπούλου κ.ά., 2010), καθώς μετατρέπονται σε σιωπηλά θύματα κάτω από το καθεστώς του φόβου αντεκδίκησης από τους θύτες τους.

Σχετικά με την ηλικία εμφάνισης του εκφοβισμού, οι έρευνες δείχνουν ότι ο εκφοβισμός και η βία μεταξύ των μαθητών αρχίζουν από την προσχολική αγωγή στο νηπιαγωγείο, γεγονός που έχει σχέση με την περιορισμένη ενσυναίσθηση που έχουν αναπτύξει τα μικρά παιδιά. Η ενσυναίσθηση είναι η δυνατότητα που έχει το άτομο να αναγνωρίζει και να κατανοεί τη θέση, το συναίσθημα ή την κατάσταση κάποιου άλλου. Γενικά, έχει φανεί ότι τα παιδιά που έχουν αναπτύξει ενσυναίσθηση, σπάνια ασκούν βία και εκφοβίζουν άλλα παιδιά (Farley, 1999). Έρευνα των Ψάλτη κ.ά. (2012) σε παιδικούς σταθμούς και νηπιαγωγεία στην Β. Ελλάδα έδειξε ότι από το σύνολο των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα το 42,2% των παιδιών έχουν δεχθεί εκφοβισμό, το 21,5% των παιδιών έχει ασκήσει εκφοβισμό και το 35,6% των παιδιών δεν έχουν εμπλοκή. Σύμφωνα με τους ερευνητές, αυτά τα υψηλά ποσοστά επιβεβαιώνουν τα δεδομένα της διεθνούς βιβλιογραφίας ότι οι εμπειρίες θυματοποίησης είναι πιο συχνές μεταξύ των μαθητών μικρότερης ηλικίας. Τα περιστατικά εκφοβισμού

συνεχίζουν μετά στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο με πρωτική τάση και μειώνονται στο Λύκειο, όπου συμβαίνουν όμως περιστατικά μεγαλύτερης έντασης και σοβαρότητας (Boulton et al., 2001).

Σχετικά με το ρόλο του φύλου στον εκφοβισμό, παρατηρείται ότι τα αγόρια εμπλέκονται περισσότερο σε περιστατικά, ιδιαίτερα σωματικού εκφοβισμού, σε σύγκριση με τα κορίτσια, που εμπλέκονται σε μικρότερο βαθμό και τα οποία κυρίως αναμειγνύονται σε περιστατικά λεκτικού και κοινωνικού εκφοβισμού (Cowie & Jennifer, 2008). Ειδικότερα, τα αγόρια εμπλέκονται σε περιστατικά βίας σε σχέση με τα κορίτσια σε αναλογία τρία προς ένα (3/1).

ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Το φαινόμενο του εκφοβισμού είναι πολυπαραγοντικής αιτιολογίας. Έχει φανεί ότι στην εκδήλωσή του συμβάλλει η δυναμική αλληλεπίδραση διαφόρων ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων (Olweus, 1993· Rigby, 2008· Cowie & Jennifer, 2008). Ειδικότερα, ρόλο παίζουν τα ατομικά χαρακτηριστικά των παιδιών (ιδιοσυγκρασία, αναπτυξιακή πορεία, τραυματικές εμπειρίες κ.α.), τα χαρακτηριστικά του οικογενειακού τους περιβάλλοντος (πολύ αυστηρές ή πολύ ελαστικές μέθοδοι ανατροφής, πρότυπα επιθετικής συμπεριφοράς, βία ανάμεσα στους γονείς ή από τους γονείς προς τα παιδιά, ανασφαλής δεσμός του παιδιού με τους γονείς, γονεϊκή απουσία ή αμέλεια κ.α.), διάφορες πλευρές του σχολικού περιβάλλοντος, καθώς και κοινωνικοί παράγοντες, που παίρνουν συχνά τη μορφή σχετικών κοινωνικών μύθων γύρω από το θέμα του εκφοβισμού αλλά αντανακλούν και κοινωνικά στερεότυπα που προϋπάρχουν και σχετίζονται με την αποδοχή της διαφορετικότητας.

Σύμφωνα με τον Olweus (1993) και τον Rigby (2008) τα παιδιά που εκφοβίζονται τείνουν να είναι πιο αδύναμα από τους συνομηλίκους, να έχουν πιο χαμηλή αυτοεκτίμηση, να είναι μη διεκδικητικά, δεν διαθέτουν πλούσιες κοινωνικές δεξιότητες, είναι εσωστρεφή, αγχώδη, ανασφαλή, παθητικά και αποτραβηγμένα, τείνουν να μη διαθέτουν ομαδική νοοτροπία και να δυσκολεύονται να επιβληθούν στην ομάδα των συνομηλίκων, δεν είναι ανταγωνιστικά, τους λείπει η αυτοκυριαρχία, σχετίζονται καλύτερα με τους ενήλικους και είναι μοναχικά και απομονωμένα. Αντίστοιχα, τα παιδιά που εκφοβίζουν τείνουν να είναι πιο δυνατά από τους συμμαθητές τους, έχουν ανάγκη να υποτάσσουν τους άλλους, είναι παρορμητικά και οξύθυμα, αντιδραστικά προς τους ενήλικες, είναι συχνά ασυνεπή στη συμπεριφορά τους, δεν έχουν ενσυναίσθηση και δεν νοιώθουν τύψεις για αυτά που κάνουν και είναι χειριστικά και ικανά να ξεφεύγουν από δύσκολες καταστάσεις. Επίσης, η διαφορετικότητα εξαιτίας ειδικών αναγκών και αναπηρίας αποτελεί σοβαρό παράγοντα κινδύνου θυματοποίησης. Έχει φανεί ότι τα παιδιά με ειδικές ανάγκες γίνονται θύματα βίας, τρεις και τέσσερις φορές συχνότερα από ότι τα υπόλοιπα παιδιά (Nabuzka & Smith, 1993· Knox & Conti-Ramsden, 2003).

Σχετικά με το οικογενειακό περιβάλλον, ο Olweus (1993) αναφέρει ορισμένους οικογενειακούς παράγοντες που παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη επιθετικών πρότυπων συμπεριφοράς εκ μέρους του παιδιού. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνει την συναισθηματική στάση των γονέων προς το παιδί (βαθμός τρυφερότητας, συναισθηματικής εμπλοκής, κ.α.), την ανοχή ή την ασαφή οριοθέτηση εκ μέρους των γονέων στην επιθετική συμπεριφορά του παιδιού, τη χρήση ή όχι από τους γονείς βίαιων ποινών και την ανασφάλεια που δημιουργείται στο παιδί από έντονες συγκρουσιακές σχέσεις του γονικού ζευγαριού. Ο ανασφαλής συναισθηματικός δεσμός με τους γονείς προδιαθέτει τα παιδιά στην εμπλοκή σε περιστατικά εκφοβισμού, είτε ως εκφοβιστές, είτε ως εκφοβιζόμενοι. Επίσης, έρευνες έχουν δείξει ότι παιδιά που υφίστανται επιθετικότητα ή κακοποίηση από τους γονείς έχουν περισσότερες πιθανότητες να εμπλακούν σε περιστατικά εκφοβισμού (Shields & Cicchetti, 2001), ότι τα υπερπροστατευμένα παιδιά θυματοποιούνται πιο συχνά από τα υπόλοιπα (Olweus, 1993) και ότι τα παιδιά, τόσο αυτά που εκφοβίζονται όσο και αυτά που εκφοβίζουν, τείνουν να χαρακτηρίζουν τους γονείς τους ως αυταρχικούς, τιμωρητικούς και με τάσεις διαφωνίας μεταξύ τους (Baldry & Farrington, 1998).

Οι σχολικοί παράγοντες ενίσχυσης του εκφοβισμού αφορούν στην ανεπαρκή εποπτεία στα σχολεία, στο συνωστισμό των μαθητών σε μικρούς χώρους, σε ελλείψεις προσωπικού, στο φτωχό ερεθισμάτων

σχολικό περιβάλλον, στις ηθικές αξίες του σχολείου, στο ψυχολογικό κλίμα της τάξης και στην υπερβολική χρήση της τιμωρίας και της αποβολής ως μέσο πειθαρχίας. Επίσης, ο εκφοβισμός συνδέεται με την μεγάλη και μονομερή έμφαση που δίνεται στην ακαδημαϊκή επιτυχία, καθώς οδηγεί στο να εκλαμβάνεται η σχολική επιτυχία ως σημαντικός δείκτης της αυτοεκτίμησης ενός παιδιού, με αποτέλεσμα ο μαθητής που αποτυγχάνει να νοιώθει ανεπαρκής, να οργανώνει αρνητική ταυτότητα και να οδηγείται σε συμπεριφορές βίας και επιθετικότητας στο σχολικό περιβάλλον. Έρευνες έχουν δείξει ότι ο εκφοβισμός, και ειδικά η σωματική βία, σε σχολεία που η αίσθηση φροντίδας για τους άλλους είναι αναπτυγμένη είναι πολύ σπάνιος και ότι η ένταση του εκφοβισμού και η θυματοποίηση είναι χαμηλότερη σε τάξεις που οι εκπαιδευτικοί ενδιαφέρονται για τα συναισθήματα των παιδιών και δεν τα καταπιέζουν με άχρηστους κανόνες (Rigby, 2008).

Οι κοινωνικοί αιτιολογικοί παράγοντες αφορούν καταρχήν στις κυρίαρχες κοινωνικές στάσεις προς τον εκφοβισμό. Φαίνεται ότι στους ενήλικες επικρατούν λανθασμένες αντιλήψεις σχετικά με τον εκφοβισμό μεταξύ των παιδιών, γεγονός που επηρεάζει και διαπερνά στη συνέχεια την συμπεριφορά και τις αντιδράσεις των ίδιων των παιδιών. Οι Swearer et al. (2009) εντοπίζουν σε ορισμένες βασικές λανθασμένες αντιλήψεις για τον εκφοβισμό που κυριαρχούν ως σχετικοί κοινωνικοί μύθοι: 1^{ος} «ο εκφοβισμός αφορά και περιορίζεται αποκλειστικά μεταξύ του θύτη και του θύματος» - 2^{ος} «ο σωματικός εκφοβισμός έχει μεγαλύτερες επιπτώσεις από τον ψυχολογικό, τον κοινωνικό ή τον ηλεκτρονικό» - 3^{ος} «ο εκφοβισμός μεταξύ των παιδιών είναι μέρος της φυσιολογικής αναπτυξιακής διαδικασίας» - 4^{ος} «το θύμα προκαλεί το θύτη και αυτό είναι δυνατόν εν μέρει να τον δικαιολογεί» - 5^{ος} «το θύμα πρέπει να ανταποδώσει στο θύτη γιατί μόνο αν τον αντιμετωπίσει θα σταματήσει ο εκφοβισμός» - 6^{ος} «οι ενήλικες δεν πρέπει να ενθαρρύνουν το κάρφωμα μεταξύ των παιδιών». Επιπλέον, έχει φανεί ότι και μεγάλα κοινωνικά προβλήματα, όπως η μετανάστευση, ο ρατσισμός ή η οικονομική κρίση, παίζουν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της εκδήλωσης του εκφοβισμού. Σε μια συγκυρία οικονομικής κρίσης, τα προβλήματα που βιώνουν οι γονείς εξαιτίας της (επαγγελματική ανασφάλεια, ανεργία, απώλεια εισοδήματος, απώλεια αυτοεκτίμησης, καθώς και άλλες, πολλαπλές ψυχοκοινωνικές αλλά και υλικές απώλειες) λειτουργούν ως σοβαροί αγχογόνοι παράγοντες που επηρεάζουν την ψυχική κατάσταση των γονέων ατομικά, αλλά και την οικογενειακή συναισθηματική ατμόσφαιρα. Τα παιδιά αντιλαμβάνονται αυτές τις αλλαγές, επηρεάζονται ψυχικά, ανησυχούν και φοβούνται, και μεταβολίζουν τα δύσκολα αυτά συναισθήματα που εκλαμβάνουν από το περιβάλλον τους, εκδραματίζοντάς τα με τη μορφή της βίας. Επίσης, συζητείται και η προβολή της βίας από τα Μ.Μ.Ε., η οποία φαίνεται να επιφέρει επιπτώσεις στα επίπεδα βίας που χρησιμοποιούν τα παιδιά στις καθημερινές τους συνδιαλλαγές. Ο Rigby (2008) αναφέρει τα αποτελέσματα μίας έρευνας που έδειξε ότι μέχρι την ηλικία των 16 ετών ένα παιδί έχει εκτεθεί σε δεκάδες χιλιάδες σκηνές ακραίας βίας στην τηλεόραση, γεγονός που ενισχύει την εξοικείωση με την βία.

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Οι συνέπειες του εκφοβισμού στα παιδιά, είναι πολλές, σοβαρές και καθοριστικές για την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη και εξέλιξη. Οι επιπτώσεις είναι σωματικές, ψυχικές και κοινωνικές, οι οποίες έχει φανεί ότι εάν δεν διαγνωσθούν και δεν αντιμετωπισθούν έγκαιρα έχουν κακή πρόγνωση.

Τα παιδιά που έχουν πέσει θύματα εκφοβισμού, όσο και τα παιδιά που εκφοβίζαν, έχουν χαμηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης από ότι τα παιδιά που δεν είχαν εμπλακεί σε εκφοβισμό. Η θυματοποίηση αποτελεί παράγοντα που είναι δυνατόν να οδηγήσει το παιδί σε χαμηλές επιδόσεις στο σχολείο για μεγάλα χρονικά διαστήματα και με πολλές απουσίες. Υπάρχει σημαντική συσχέτιση της θυματοποίησης από εκφοβισμό με αγχώδεις διαταραχές και με μετατραυματική διαταραχή άγχους. Ο εκφοβισμός συσχετίζεται και με την ανάπτυξη ψυχοσωματικών προβλημάτων στα παιδιά θύματα, όπως κοιλιακά άλγη, κεφαλαλγίες, κ.α. Η συχνότητα των καταθλιπτικών διαταραχών ανέρχεται στο 10% των παιδιών που εκφοβίζονται και στο 18% των παιδιών που εκφοβίζουν και εκφοβίζονται. Τα παιδιά που ασκούν τον εκφοβισμό, σύμφωνα με τα δεδομένα πολλών ερευνών βρίσκονται σε μεγάλο κίνδυνο να στιγματισθούν ως βιαία άτομα και να εξελιχθούν σε ενήλικες με αντικοινωνική και παραβατική συμπεριφορά. Ειδικότερα, ο Olweus (1993) βρήκε σε διαχρονική έρευνα ότι το 60% των αγοριών που

χαρακτηρίστηκαν ως θύτες, από την Στ' δημοτικού μέχρι τη Γ' γυμνασίου, έως την ηλικία των 24 ετών είχαν τουλάχιστον μία καταδίκη από δικαστήριο εξαιτίας παράβασης του νόμου, ενώ οι μισοί από αυτούς είχαν έως και τέσσερις καταδίκες.

ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ

Επειδή τα παιδιά έχουν απόλυτο δικαίωμα για προστασία και ασφάλεια στο σχολικό περιβάλλον, η συστηματική πρόληψη και αντιμετώπιση κάθε μορφής εκφοβισμού και βίας στο σχολείο είναι απαραίτητη. Η προαγωγή αυτών των προγραμμάτων στο σχολείο αποτελεί σημαντικό παράγοντα τόσο για τη σχολική επιτυχία όσο και για την ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των μαθητών.

Διεθνώς, εφαρμόζονται διάφορα προγράμματα πρόληψης του εκφοβισμού, όπως το Πρόγραμμα Πρόληψης του Εκφοβισμού του Olweus (Olweus Bullying Prevention Programme-OBPP) (Olweus, 2005), το Πρόγραμμα Αντιμετώπισης του Εκφοβισμού στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση Bully Busters (Browning et al., 2005), το Φινλανδικό Πρόγραμμα κατά του Εκφοβισμού Ki Va (Karna et al., 2011), το Mind Matters πρόγραμμα ολιστικής προσέγγισης για την προαγωγή της ψυχικής υγείας των εφήβων (Wyn et al., 2000) και το Πρόγραμμα Διαμεσολάβησης Αντιμετώπισης Συγκρούσεων στο Σχολείο (Burrell et al., 2003), κ.α.

Στην Ελλάδα, σε ένα πολύ μικρό αριθμό σχολείων και σε δοκιμαστικό επίπεδο, έχουν εφαρμοσθεί: Α) ορισμένες παρεμβάσεις από το «Πρόγραμμα Πρόληψης του Εκφοβισμού του Olweus» (Olweus Bullying Prevention Programme-OBPP), Β) το «Πρόγραμμα Διαμεσολάβησης» (Peer School-Based Mediation) αντιμετώπισης συγκρούσεων στο σχολείο, καθώς και Γ) το «Πρόγραμμα Στοπ στην Ενδοσχολική Βία» που δημιούργησε η επιστημονική ομάδα της Εταιρείας Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (ΕΨΥΠΕ) και του οποίου η αποτελεσματικότητα έχει ερευνητικά αξιολογηθεί θετικά. Τα προγράμματα αυτά περιγράφονται αναλυτικά στη συνέχεια.

- Πρόγραμμα Πρόληψης του Εκφοβισμού του Olweus (Olweus Bullying Prevention Programme-OBPP)

Εφαρμόστηκε από τον D. Olweus στη Νορβηγία το 1983 και στη συνέχεια σε άλλες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής. Εστιάζει στους μαθητές, παρεμβαίνοντας όμως σε τρία επίπεδα οργάνωσης: σχολείου - τάξης - ατόμου.

Ειδικότερα, σε επίπεδο σχολείου οι παρεμβάσεις συμπεριλαμβάνουν: Σύσταση σχολικής επιτροπής για την πρόληψη του εκφοβισμού, η οποία συντονίζει τις δράσεις και διασφαλίζει τη βιωσιμότητα του προγράμματος. Εκτίμηση της έκτασης του φαινομένου στο χώρο του σχολείου, με ανώνυμα ερωτηματολόγια που συμπληρώνονται από τους μαθητές, με σκοπό την καταγραφή και την κατανόηση του προβλήματος. Διοργάνωση σχολικής ημερίδας, με την ουσιαστική συμμετοχή των μαθητών, των εκπαιδευτικών και των γονιών για την ενημέρωση της σχολικής κοινότητας σχετικά με το φαινόμενο του εκφοβισμού, για τη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων της παραπάνω έρευνας και την εξασφάλιση της συνεργασίας όλων όσων εμπλέκονται. Αύξηση της επιτήρησης και βελτίωση του εξωτερικού χώρου. Τακτικές συναντήσεις εκπαιδευτικών και γονέων και συμμετοχή των δεύτερων σε δραστηριότητες. Εκπαίδευση όλου του προσωπικού του σχολείου και συνεργασία του σχολείου με ειδικούς ψυχικής υγείας όσον αφορά στα δύσκολα περιστατικά εκφοβισμού.

Στο επίπεδο της τάξης, οι παρεμβάσεις συμπεριλαμβάνουν: Διαμόρφωση κανόνων κατά του εκφοβισμού, με την εμπλοκή των μαθητών. Έπαινος των θετικών συμπεριφορών και επιβολή κυρώσεων για τη μη τήρηση των κανόνων. Συνελεύσεις της τάξης, όπου συζητούνται οι κανόνες και οι συνέπειες για τη μη τήρησή τους. Συνελεύσεις γονέων και εκπαιδευτικών, όπου οι εκπαιδευτικοί ενημερώνουν τους γονείς και οι γονείς μοιράζονται τις εμπειρίες και τις ανησυχίες τους.

Σε ατομικό επίπεδο, οι παρεμβάσεις συμπεριλαμβάνουν: Σοβαρές συζητήσεις με τα παιδιά που εκφοβίζουν, ώστε να σταματήσουν οι εκφοβιστικές συμπεριφορές. Συζητήσεις με τα παιδιά που εκφοβίζονται, ώστε να λάβουν την υποστήριξη και την προστασία που χρειάζονται.

- Το «Πρόγραμμα Διαμεσολάβησης» ή «Πρόγραμμα Ομότιμων Μεσολαβητών» (Peer School-Based Mediation) στην αντιμετώπιση συγκρούσεων στο σχολείο

Το πρόγραμμα της διαμεσολάβησης των συνομηλίκων στο σχολείο εστιάζει στο ρόλο της συμφωνίας για την επίλυση συγκρουσιακών διαφοριών, την αντιμετώπιση των βίαιων συμπεριφορών, την μείωση των μέτρων τιμωρίας ως μέθοδο αντιμετώπισης των προβλημάτων στο σχολείο και την αποδυνάμωση του πειθαρχικού ρόλου των εκπαιδευτικών με την παράλληλη ενίσχυση του παιδαγωγικού τους ρόλου (Burrell et al., 2003). Το πρόγραμμα εξελίσσεται στα εξής στάδια (Johnson and Johnson, 2006): Δημιουργία κλίματος συνεργασίας στο σχολείο - αποδοχή από όλη τη σχολική κοινότητα (διεύθυνση, εκπαιδευτικοί, μαθητές, γονείς) της διαμεσολάβησης ως το μοντέλο επίλυσης συγκρούσεων και δέσμευση στην εφαρμογή της - επιλογή ενός αριθμού μαθητών για να εκπαιδευτούν ως διαμεσολαβητές με διαδικασίες αυτοπρότασης ή πρότασης από τους εκπαιδευτικούς και ψηφοφορίας από το σύνολο των μαθητών - εκπαίδευση των μαθητών στην αναγνώριση της σύγκρουσης και των στοιχείων που την νοηματοδοτούν - εκπαίδευση των μαθητών στην επίλυση των συγκρούσεων με μεθόδους διαπραγματεύσεως - εκπαίδευση των μαθητών στις διαδικασίες και στις τεχνικές της διαμεσολάβησης - εφαρμογή του προγράμματος της διαμεσολάβησης - διαρκή εκπαίδευση των μαθητών για την εξέλιξη των δεξιοτήτων διαμεσολάβησης που έχουν.

- Το «Πρόγραμμα Στοπ στην Ενδοσχολική Βία» της Εταιρείας Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.)

Είναι ένα δομημένο ψυχοεκπαιδευτικό πρόγραμμα πρόληψης του εκφοβισμού για μαθητές της 4^{ης}, 5^{ης} και 6^{ης} δημοτικού (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.) που εφαρμόζεται στα δημοτικά σχολεία από τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι εκπαιδεύονται για αυτό. Αφορά στην ανάπτυξη 14 εργαστηρίων/συναντήσεων για μαθητές διάρκειας 90' το καθένα, που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της ευέλικτης εκπαιδευτικής ζώνης κατά την διάρκεια της σχολικής χρονιάς. Η μέθοδος πραγματοποίησης των εργαστηρίων στηρίζεται σε δραστηριότητες συζητήσεων, θεατρικού παιχνιδιού, παίξιμο ρόλων, εικαστικών δημιουργιών και παιχνιδιών. Το πρόγραμμα δίνει έμφαση στις σχέσεις και στις αλληλοεπιδράσεις μεταξύ των μαθητών και μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικών, καθώς θεωρείται ότι η συμμετοχή στα εργαστήρια και τις δραστηριότητες τους αφορά σε μια συναισθηματική εμπειρία και όχι σε μια τεχνική διαδικασία. Έχει εκδοθεί σε μορφή εγχειρίδιου-βιβλίου (Ασημόπουλος κ.ά., 2013) για χρήση από τους εκπαιδευτικούς στο οποίο περιγράφονται βήμα προς βήμα οι δραστηριότητες κάθε εργαστηρίου.

Η αποτελεσματικότητα του προγράμματος έχει αξιολογηθεί με έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2011-2012 σε δείγμα 2.628 μαθητών πριν και μετά την εφαρμογή του στα 35 σχολεία τους. Ειδικότερα, το πρόγραμμα αποδείχθηκε αποτελεσματικό στη μείωση από 16.1% σε 6.2% των παιδιών που δέχονται εκφοβιστικές συμπεριφορές στο σχολείο και στη μείωση από 20% σε 10% των μαθητών που φοβούνται ότι θα γίνουν θύματα εκφοβισμού και στην αύξηση της ετοιμότητας των εκπαιδευτικών σε κατάλληλες παρεμβάσεις (Ασημόπουλος κ.ά., 2013).

Γενικά, έχει αποδειχθεί ότι τα αποτελεσματικά προγράμματα είναι αυτά που στοχεύουν στην αλλαγή των στάσεων, των αντιλήψεων και της κουλτούρας του σχολείου, αναπτύσσονται με ολιστική προοπτική με παρεμβάσεις σε πολλά επίπεδα (μαθητές, εκπαιδευτικοί, γονείς, κοινότητα), είναι συνεπή ως προς την θεωρία στην οποία βασίζονται, αναπτύσσονται συστηματικά, σταθερά και σε διάρκεια στο χρόνο, έχουν την αποδοχή και την δέσμευση όλων όσων συμμετέχουν στην σχολική κοινότητα, υλοποιούνται με την ενεργή υποστήριξη του διευθυντή, συμπεριλαμβάνουν και την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών σε τρόπους αντιμετώπισης των περιστατικών εκφοβισμού όταν προκύπτουν και σε χειρισμούς όσον αφορά τον μαθητή που δέχεται τον εκφοβισμό, τον μαθητή που ασκεί τον εκφοβισμό, τους γονείς τους και την ομάδα της τάξης (Whitted & Dupper, 2005· Mishna, 2008).

ΣΥΝΟΨΗ

Τα στοιχεία σχετικά με την έκταση του εκφοβισμού στα σχολεία και τις επιπτώσεις που έχει στις σχολικές επιδόσεις και στη συναισθηματική ευεξία των παιδιών προβληματίζουν. Γενικά, στην Ελλάδα παρατηρείται υποτίμηση του προβλήματος, άγνοια ως προς την διαχείρισή του και απουσία συστηματικών μέτρων πρόληψης και αντιμετώπισης. Αποτέλεσμα αυτού είναι, τόσο τα παιδιά όσο και οι εκπαιδευτικοί, να παραμένουν μόνοι, δίχως την κατάλληλη υποστήριξη στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων του εκφοβισμού. Τόσο η διεθνής όσο και η ελληνική εμπειρία δείχνουν ότι το μόνο αποτελεσματικό εμπόδιο του εκφοβισμού στο σχολείο είναι το ίδιο το σχολικό περιβάλλον. Είναι το σχολικό περιβάλλον που αναγνωρίζει το πρόβλημα, ευαισθητοποιείται, αντιμετωπίζει τις πραγματικές εμπειρίες των παιδιών δίνοντας σημασία στις αντιλήψεις τους για το τι είναι αποτελεσματικό στην καταπολέμηση του προβλήματος και αναπτύσσει συστηματικές και σταθερές τακτικές πρόληψης και αντιμετώπισης.

Ως προς αυτό χρειάζεται να αναπτύσσονται και να εφαρμόζονται συστηματικά στα εκπαιδευτικά πλαίσια πολιτικές που να επιδιώκουν να ελαχιστοποιούν τους κινδύνους, να αυξάνουν τους προστατευτικούς παράγοντες, να διευκολύνουν την πρόσβαση σε πηγές υποστήριξης και να προωθούν δράσεις σε πολλά επίπεδα όπως την ανάπτυξη θετικής σχολικής ατμόσφαιρας, κατάλληλου σχολικού προγράμματος, υποστήριξης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, ενίσχυσης των συναισθηματικών και κοινωνικών δεξιοτήτων των μαθητών με έμφαση στις σχέσεις φιλίας, ανταλλαγής καλών πρακτικών μεταξύ των σχολείων και προώθησης προγραμμάτων πρόληψης και αντιμετώπισης που να βασίζονται σε συμμετοχικές προσεγγίσεις με τα παιδιά, τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Asimopoulos, Ch., Bibou-Nakou, I., Hatzipemou, Th., Soumaki, Eu. & Tsiantis, J. (2013). An investigation into students' and teachers' knowledge, attitudes and beliefs about bullying in Greek primary schools, *The International Journal of Mental Health Promotion*. Ανακτήθηκε από <http://dx.doi.org/10.1080/14623730.2013.857823>.

Ασημόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Φύσσας, Κ., Μπεράτης, Ι., Λάγγαρη, Β., Βασιλακάκη, Ε., Γιαννακοπούλου, Δ., Παπαδοπούλου, Κ., Ακαλέστου, Μ.Η., Παπαγιαννοπούλου, Β., Συγγελάκη, Ε.Μ., στεφανάκου, Α. & Τσιάντης, Α.Κ. (επιμ.: Τσιάντης, Ι., Ασημόπουλος, Χ. & Τσιάντης, Α.Κ.) (2013). Stop στην ενδοσχολική βία: Δραστηριότητες στο δημοτικό σχολείο για την πρόληψη του εκφοβισμού και της βίας μεταξύ των μαθητών. Αθήνα: Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.).

Ασημόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Ι. (2008). Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: Απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών. *Παιδί και Έφηβος – Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 10(1), 97-110.

Baldry, A.C. & Farrington, D.P. (1998). Parenting influences on bullying and victimization. *Criminal and Legal Psychology*, 3, 237-254.

Boulton, M.J., Karelou, I., Lanitis, I., Manoussou, V. & Lemoni, O. (2001). Bullying and victimization in Greek primary school pupils. *Psychology*, 8, 12-29.

Browning, C. M., Cooker, P. G. & Sullivan, K. (2005) Help for the bully/peer abuse problem: Is Bully-Busters in-service training effective? In G.R., Walz & R.K., Yep (Eds.), *VISTAS: Compelling perspectives on counseling*. Alexandria: American Counseling Association.

Burrell, N.A., Zirbel, C.S. & Allen, M. (2003). Evaluating peer mediation outcomes in educational settings: A meta-analytic review. *Conflict Resolution Quarterly*, 21(1), 7-26.

Γιαννακοπούλου, Δ., Διαρεμέ, Σ., Σουμάκη, Ε., Χατζηπέμου, Θ., Ασημόπουλος, Χ. & Τσιάντης, Ι. (2010). Καταγραφή αναγκών και ευαισθητοποίηση για το φαινόμενο του εκφοβισμού σε σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στη περιοχή της Αθήνας. *Ψυχολογία*, 17(2), 156-175.

- Cowie, H. & Jennifer, D. (2008). *New perspectives on bullying*. Berkshire: Open University Press.
- Johnson, D.W. & Johnson, R.T. (2006). *Teaching students to be peacemakers*. Minnesota: University of Minnesota.
- Karna, A., Little, T.D., Voeten, M., Poskiparta, E., Kaljonen, A. & Salmivalli, C. (2011). A large-scale evaluation of the KiVa Antibullying Program: Grades 4-6. *Child Development*, 82(1), 311-330.
- Knox, E. & Conti-Ramsden, G. (2003). Bullying risks of 11 – year – old children with specific language impairment (SLI)Q does school placement matter? *International Journal of Language and Communication Disorders*, 38, 1-12.
- Lagerspetz, K.M.J., Bjorkqvist, K., Berts, M. & King, E. (1982). Group aggression among school children in three schools. *Scandinavian Journal of Psychology*, 23, 45-52.
- Mishna, F. (2008). An overview of the evidence on bullying prevention and intervention programs. *Brief treatment and crisis intervention*, 8(4), 327-341.
- Nabuzka, O. & Smith, P.K. (1993). Sociometrics status and social behavior of children with and without learning difficulties. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34, 1435-1448.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Cambridge: Blackwell.
- Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school - basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1171-1190.
- Olweus, D. (2005). A useful evaluation design and effects of the Olweus Bullying Prevention Program. *Psychology, Crime and Law*, 11(4), 389-402.
- Rigby, K. (2008). *Σχολικός εκφοβισμός: Σύγχρονες απόψεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Roth, D.A., Coles, M.E. & Heimberg, R.G. (2002). The relationship between memories for childhood teasing and anxiety and depression in adulthood. *Journal of Anxiety Disorders*, 16, 149-164.
- Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Bjorkqvist, K., Osterman, K. & Kaukianen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1-15.
- Swearer, S.M., Espelage, D.L. & Napolitano, S.A. (2009). *Bullying, prevention and intervention: Realistic strategies for schools*. New York: The Guilford Press.
- Ψάλτη, Α., Κασάπη, Στ. & Δεληγιάννη-Κουιμτζή, Β. (Επιμ.). (2012). *Ο εκφοβισμός στα ελληνικά σχολεία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Whitted, K.S. & Dupper, D.R. (2005). Best practices for preventing or reducing bullying in schools. *Children and Schools*, 27(3), 167-175.
- Wyn, J., Cahill, H., Holdsworth, R., Rowling L. & Carson, S. (2000). Mind Matters, a whole school approach promoting mental health and wellbeing. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 34, 594-601.
- World Health Organization (2010). *Health behavior in school aged children (HBSC) study: International report from the 2009-2010 survey*. Regional Office for Europe: WHO.

Στοιχεία Επικοινωνίας:

Ασημόπουλος Χάρης, chasimo@teiath.gr

Βάος Αντώνης, Αναπληρωτής Καθηγητής Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. (Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία) του Πανεπιστημίου Πατρών

Καραλής Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. (Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία) του Πανεπιστημίου Πατρών

Στελλάκης Νεκτάριος, Επίκουρος Καθηγητής Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. (Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία) του Πανεπιστημίου Πατρών, Περιφερειακός Αντιπρόεδρος Ευρώπης της OMEP

Αποστόλου Ζωή, Νηπιαγωγός, Υποψήφια Διδάκτορας Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. (Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία) του Πανεπιστημίου Πατρών

«ETRA PROJECT - EDUCATION THROUGH REHABILITATIVE OUTSIDER ART- PHOTO»: ΕΝΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση ενός ευρωπαϊκού εκπαιδευτικού προγράμματος (ETRA project - Education Through Rehabilitative Outsider Art- Photo) για την τέχνη της φωτογραφίας και την εικαστική επεξεργασία της ψηφιακής εικόνας. Στο πρόγραμμα αυτό συμμετέχουν οργανισμοί και φορείς από 6 ευρωπαϊκές χώρες (Αγγλία, Ελλάδα, Εσθονία, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία). Για την Ελλάδα στο πρόγραμμα συμμετέχει το ΤΕΕΑΠΗ (Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία) του Πανεπιστημίου Πατρών εφαρμόζοντας εκπαιδευτικές δράσεις σε ομάδες φοιτητών/ιών του αλλά και σε μαθητές νηπιαγωγείων της περιοχής. Η εφαρμογή των θεωρητικών αρχών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων που υιοθετούνται από το πρόγραμμα αφορά εμπλεκόμενες και αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες με σκοπό τη σύνθεση μιας συνολικής και συνεκτικής εικόνας και τη συγκρότηση μιας πρότασης καινοτόμου, αλλά, κυρίως, αξιοποιήσιμης στο χώρο της προσχολικής αγωγής. Για το λόγο αυτό δε συγκροτήσαμε ένα σώμα θεωρητικών και πρακτικών γνώσεων που έπρεπε να διδαχθούν, αλλά ακολουθήθηκε μια έμμεση μορφή διδασκαλίας με εκπαιδευτικές δράσεις που βασίστηκαν στο δίπολο: προσέγγιση της τέχνης της φωτογραφίας και παραγωγή έργων βασισμένων στη φωτογραφία. Ως διαδικασία ακολουθήθηκαν τα στάδια: επιθυμία για καλλιτεχνική έκφραση – σύλληψη μιας γενικής ιδέας – διανοητική επεξεργασία και οπτικοποίηση, που αντιστοιχούν και στην κλιμάκωση μιας ερευνητικής μεθόδου διδασκαλίας: προετοιμασία – διερεύνηση και εμπλουτισμός – δημιουργία οπτικών μορφών (Erstein & Τρίμη, 2005: 178). Συγκεκριμένα, οι 3 ομάδες φοιτητών/ιών (μελλοντικοί εκπαιδευτικοί στην προσχολική εκπαίδευση) σε μια προσπάθεια σύνδεσης της προετοιμασίας τους στην περιοχή της διδακτικής της τέχνης με τη σχολική πράξη ενεπλάκησαν σε περιοχές έρευνας, αφού παρακολούθησαν εθελοντικά σεμινάρια και εργάστηκαν από κοινού με καλλιτέχνες. Παρόμοια διαδικασία ακολουθήθηκε στις δράσεις που εφαρμόστηκαν σε νηπιαγωγεία της περιοχής σε μια προσπάθεια να αναδειχθούν αναλογίες και να επιχειρηθούν συνδέσεις. Μαζί με τα παιδιά εργάστηκαν επαγγελματίες καλλιτέχνες, ενώ οι φοιτητές παρακολουθούσαν τη δράση εκ περιτροπής και, κυρίως μέσα από μια ψηφιακή πλατφόρμα που δημιουργήθηκε στο facebook για την ενημέρωση και οριζόντια επικοινωνία μεταξύ των μελών όλων των ομάδων, την ανατροφοδότηση και διάχυση της διαδικασίας και των προϊόντων του προγράμματος. Η διαδικασία όπως σχεδιάστηκε αλλά και εφαρμόστηκε αφορούσε κυρίως την ενίσχυση ενός κλίματος αυθεντικής καλλιτεχνικής στάσης και διακριτικής καθοδήγησης φοιτητών/ιών και παιδιών προσχολικής ηλικίας, μέσω της εκφραστικής προσπάθειάς, σε μια συνεκτική εικόνα για την τέχνη. Κατά αυτόν τον τρόπο συνειδητοποιήθηκαν «εκ των έσω» βασικά ζητήματα και έννοιες της τέχνης και κατακτήθηκαν βασικές δεξιότητες.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Εικαστική εκπαίδευση, εικαστικές δραστηριότητες, φωτογραφία, ψηφιακή εικόνα

«ETRA PROJECT - EDUCATION THROUGH REHABILITATIVE OUTSIDER ART- PHOTO»: AN EDUCATIONAL PROGRAM FOR THE ART OF PHOTOGRAPHY AND THE VISUAL PROCESSING OF DIGITAL IMAGES

ABSTRACT

The present article presents a pilot educational program on the art of photography and the artistic possessing of the digital image. The project involved three groups of undergraduate students of the Department of Educational Sciences and Early Childhood Education of the University of Patras, in the context of their training in the field of the didactics of art. A crucial